

BOGDAN HMELNYICKIJ ÉS IVAN MAZEPA MEGÍTÉLÉSÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA A 17–18. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Varga Beáta

Abstract

The perception of Bogdan Khmelnytsky's character and political aspirations has been constantly changing over the centuries, but, with very few exceptions, the Ukrainian and Russian–Soviet historiography have drawn a positive image of his historical role. Bogdan Khmelnytsky is one of the few historical figures who is considered to have a legitimate personality in both the “nationalist” and the “Soviet-type” Ukrainian identity.

Such a unified picture has not developed about the historical role of Ivan Mazepa. In the post 1991 historiography of Ukraine, we can witness the “renaissance” of the “national” and the Ukrainian emigrant school of historiography, marked by “Hrushevsky”. At the same time the myth of Mazepa as the “Symbol of treachery” which was a characteristic of the 18th–20th century Russian and Soviet historiography, practically migrated, transferred to contemporary Russian historiography, where it still remains a less preferred research topic.

Keywords: legitimate personality, “the symbol of treachery”, Russian historiography, Ukrainian historiography, Ukrainian identity.

A jelenkori ukrán politika (Szereda 2007; Кучма 1995) a „*dicső történelmet*” használja fel a kollektív történelmi identitás megteremtéséhez, központba állítva a „nemzeti hősokeket”, akik közül egyrészt Bogdan Hmelnyickij emelkedik ki, mint az *ukrán államiság megteremtője* (Гебен 2005: 105), másrészt Iván Mazepa, mint az *Oroszország elleni ukrán ellenállás és a függetlenség szimbóluma* (I. Mazepa-b).

1. Bogdan Hmelnyickij alakja a historiográfiában

Az 1648–54. évi ukrán mozgalom idején Bogdan Hmelnyickij egy örökletes hetmanság bevezetésére tett kísérletet, majd 1654-től a Moszkvához történő csatlakozást követően szuverén uralkodónak tekintette magát. Ukrajna látszólagos függetlenségét úgy próbálta magvalósítani, hogy polivazallusi politikát folytatva, szabad akaratából változtatta a „hűbérurait”, ami *lehetővé tette, hogy az ukrán állam gyakorlatilag létezni tudjon jogi elismerés nélkül.*

A Bogdan Hmelnyickij történelmi szerepét elemző nézetek nemzeti – orosz vagy ukrán – hovatartozástól, történelmi korszaktól és politikai érdekektől függően a 17. század közepétől fokozatosan változtak és változnak napjainkban is.

Ukrajna és Oroszország 1654. évi egyesülését követően a kozák vezetők a cár fennhatósága alá került Hetmanátus területén az uralkodó osztály pozíciójába kerültek, de a 18. század elejétől a cári kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte Ukrajna autonóm jogait és elitjének privilégiumait. Erre a folyamatra reagálva, *a kozák sztarsina soraiból kikerülő ukrán krónikások „rendjük” jogait hangoztatva, érveket a „dicső múltból” merítettek. Jóllehet némileg eltérő vélemények fogalmazódtak meg az orosz–ukrán kapcsolatok jellegére vonatkozólag a korszak historiográfiájában, abban mégis egyetértenek a „krónikások” (Летопись: 33; Грабянка 1854: 8), hogy egy önálló Ukrajna képe lebegett Hmelnyickij szeme előtt, amiről csak 1653-ban mondott le a zsvanyeci vereség hatására, attól kezdve pedig az Oroszországon belüli autonómia megtartását, valamint a kozák sztarsina jogainak és privilégiumainak a cár általi elismerését illetve kiterjesztését tűzte ki célul.*

A kozák vezetőknek és az ukrán nemességnek az orosz kormányzathoz fűzött várakozásai még nagyobb határozottsággal jelennek meg a 18. század második felének – 19. század első negyedének történeti munkáiban, amelyek közül elsőként az „*Isztorija ruszov ili Maloj Rossziji*” c. művet kell kiemelni, amelynek szerzője kiemeli, hogy a „*kisorosz*” nép szabad akaratából egyesült Lengyelországgal, ezért jogában állt bármikor *legálisan elszakadni tőle* (История: 59). Ebben a gondolatmenetben – óvatos formában ugyan, de – *ismét Bogdan Hmelnyickij legfőbb törekvése, a függetlenség eszméje körvonalazódik.*

II. Katalin cárnő – a peremvidékek oroszosítására törekedve – 1764-ben hatálytalanította a bal parti Ukrajna autonóm berendezkedését, amely rendelkezését mintegy ellensúlyozandó, 1785-ben a – többségében a kozák sztarsinából kialakult – ukrán elitet az orosz nemességgel azonos jogállásba helyezte. Ezen változásokra reagálva ebben az időszakban újabb történeti munkák láttak napvilágot, amelyekben már az *orosz uralkodókhöz hűséges alattvalói nézetek jelentek meg az elvárásaikban immár többé-kevésbé kielégített ukrán nemesi történetírók tollából. A 18–19. század fordulóján született történeti művekben a szerzők* (Маркевич 1842: 167–168; Бантыш-Каменский 1903a: 205–208) *Bogdan Hmelnyickij politikai törek-*

vései között már egy szót sem említenek a szuverén ukrán állam megteremtéséről mint lehetséges alternatíváról.

Az 1820–30-as évektől új elemként jelentkezett az orosz történetíróknak az ukrán história iránt megélnkülő érdeklődése, melyet feltehetően az ukrán területeken kibontakozó – „nagyorosz” érdekeket fenyegető – nemzeti mozgalom váltott ki.¹ Ezen művekben előtérbe kerül a cári önkényuralmi rendszer dicsőítése és egységesen jellemző az orosz történetírókra (Szoloview 1895: 206; Ключевский 1957: 115–117), hogy nem ismerték fel a Hmelynickij-mozgalom „nemzeti” vonásait, az Oroszországgal történő „újraegyesítésen” kívül pedig más alternatíváknak – pl. szuverén ukrán állam – nem szentelnek figyelmet. A birodalmi érdekek által vezérelt „nagyorosz” történetírók egységesen azt hangsúlyozták, hogy *Ukrajna kezdettől fogva predesztinálva volt az „orosz útra”, illetve az „újraegyesítésre” Oroszországgal*, hiszen számukra más lehetőség nem kínálkozott. *Hangvételét tekintve ide sorolható az ukrán P. A. Kulis (1819–1882) is (Кулиш 1887–1889), aki Hmelynickijt „álnok, alattomos politikusnak” nevezi, és határozottan állítja, hogy a Perejaszlavi Radán szó sem volt semmilyen – az ukránok által támasztott – feltételekről, sem pedig az ún. „perejaszlavi egyezményről” (uo. 3: 400). Kulis műve úgy is értelmezhető, mint egyfajta erőteljes kritika és támadás a kozák hetmant és mozgalmát a 19. század közepétől „felfedező” és idealizáló ukrán nemzeti mozgalom ellen.*

A 19. századi ukrán és orosz történetírás kiemelkedő alakjaként tartják számon N. I. Kosztomarovot (1817–1885),² aki amellet érvel, hogy Bogdan Hmelynickij eredeti célja Ukrajna függetlenségének kivívása lehetett, amely törekvésnek azonban még nem volt realitása a 17. századi Kelet-Európában (Костомаров 1883: 303–310). Az *„ukrán nemzeti történetírás atyja”, M. Sz. Hruszevszkij (1866–1934) pedig Oroszország és Ukrajna egyesülését a körülmények által kikényszerített, előre el nem tervezett eseménynek tekinti, azaz szerinte a hetman eredeti tervei között egyáltalán nem szerepelt az orosz fennhatóság alá kerülés lehetősége. Az 1648–1654.*

¹ Titkos társaságok alakultak Ukrajnában, amely politikai szervezetek programjában föderációs törekvések mellett még nem merült fel az önálló ukrán állam igénye, mert az ukránok szétszórtan éltek az osztrák, orosz és török birodalom területén. A legjelentősebb ezek közül a Cirill és Metód Társaság volt, amely szervezetet 1846-ban alapították ukrainai értelmiségiek és egyetemi hallgatók.

² Kosztomarov anyja ukrán jobbágy lánya volt, ezért származása alapján egyaránt illeszthető az orosz és az ukrán historiográfiába.

évi, Bogdan Hmelnyickij által vezetett mozgalmat Hrusevszkij mint a „nemzeti újjászületésért” (Грушевский 1931: 610) vívott, az egész ukrán társadalmat felölelő népfelkelésnek nevezi.

1917-től a 30-as évek közepéig a hivatalos szovjet álláspont nem kezelte kiemelt helyen sem Hmelnyickij személyét, sem a perejaszlavi egyezményt. Ebben az időszakban született meg az ún. „kisebbik rossz”³ teóriája, miszerint Ukrajna nem a jó megoldást választotta az Oroszországhoz csatlakozással, hanem a legkevésbé rosszat.⁴ A második világháború után előtérbe került a dicső orosz nemzeti múlt tanulmányozása, „népi hősokeket” kreáltak az orosz történelem kiemelkedő alakjaiból. Ebben a megközelítésben Bogdan Hmelnyickij alakja is felértékelődött az 1940–50-es évek fordulóján (Осипов 1948: 404; Голобуцкий 1954a: 3; Крипякевич 1954: 347). Összességében az 1917–1954 közötti történeti munkák Bogdan Hmelnyickij politikai törekvéseit elemezve megegyeznek abban, hogy Ukrajna függetlenségének alternatívája fel sem merült a kozák vezető tervei között és a hetman részéről az egyetlen „természetes” megoldásnak az újraegyesülést tekintették Oroszországgal.

A Bogdan Hmelnyickij történeti szerepét elemző tematikában a leg-egységesebb képet a perejaszlavi egyezmény 300. évfordulójára megjelent művek (Голобуцкий 1954b: 3) alapján kapjuk, miszerint az ukrán nép leg-főbb törekvése a „közös bölcső”, a Kijevi Rusz felbomlásától kezdve arra irányult, hogy újraegyesüljön az oroszokkal, azaz predesztinálva voltak az „orosz útra”.

*Az 1954-től 1991-ig terjedő időszakot a historiográfiában V. A. Golobuckij munkái illusztrálják a legszemléletesebben, akinek a meggyőző-dése szerint Bogdan Hmelnyickij 1654 után az orosz kötelékben egy auto-nóm ukrán államot irányított (Голобуцкий 1962: 350), ami azért szembe-ötlő, mert a korszak történetírásából alapvetően eltűnt az „autonómia” kife-jezés, mintha az ukrán területek teljesen alávett helyzetbe kerültek volna Oroszországon belül. Kiemelést érdemel továbbá az 1983-ban kiadott 10 kötetes *Ukrajna-történet*, amelynek szerzői új elemként emelik ki, hogy 1648–1654 között a Hmelnyickij által irányított hetmani adminisztratív*

³ A „jó megoldást” az önálló ukrán állam megteremtése jelentette volna, amely alternatívának azonban a szomszédos nagyhatalmak szorításában az adott történelmi körülmények között kevés realitása lehetett.

⁴ Vagyis ezen nézet szerint Ukrajnának még mindig kedvezőbb volt az orosz fennhatóságot elfogadni.

szervezet kiépülésével kezdetét vette az „ukrán feudális államiság” (История Укр.: 24) megteremtésének a folyamata, amely politikai képződmény fennmaradása lehetővé tette volna, hogy az ukrán nép etnikumból nemzetté váljon. Jóllehet az 1954 utáni periódusban, tehát összességében továbbra is az „összorosz” irányvonal érvényesült, az 1983-as Ukrajna-történetben már megjelenik az ukrán „nemzeti” elem az „ukrán önálló államiság” felvetésével – ami ugyan megszűnt az orosz fennhatóság alatt –, de ezáltal ismét megfogalmazódik a függetlenség megszerzésének, az ukrán nemzetállam megalakításának lehetséges alternatívája.

Kiemelt figyelmet érdemes szentelni az ukrán emigrációs historiográfiának,⁵ amely szintén méltóképpen megünnepelte Oroszország és Ukrajna egyesülésének 300. évfordulóját. Az *Ukrainian Quarterly* c. folyóiratban a legkiemelkedőbb történészek jelentették meg tanulmányaikat, akik szerint az önálló ukrán államiság két megnyilvánulási formájának tekinthető a Bogdan Hmelnyickij által vezetett „nemzeti forradalom” eredményeképpen 1649-ben létrejött „Kozák-Ukrajna” és az 1654-ben megalakult Ukrán Hetmanátus (Krupnytsky 1954; Ohloblin 1954). Az „évfordulós” megemlékezésekhez képest új elemeket tartalmazó művében L. Okinshevich megállapítja, hogy miután 1648-ban a Bogdan Hmelnyickij vezette felkelés győzelmet aratott a lengyel fegyveres erők felett, *Ukrajna felszabadult a lengyel elnyomás alól és a területén kialakult politikai képződmény az autonóm állam minden jellemvonását tartalmazta* (Okinshevich 1978: 23–24). Ezzel a véleményével Okinshevich valójában ügyesen kikerülte mind az „összorosz” érdekek által inspirált orosz–szovjet történetírás eszmerendszerét, amely az ukrán történelmet az orosz história elválaszthatatlan és alávetett részeként kezelte, mind pedig a M. Hruszevszkij által megalapított ukrán nemzeti történetírás teóriáit. A torontói egyetemi kiadó gondozásában került sor O. Subtelny Ukrajna-történetének kiadására, amelyben a szerző kiemeli: *ahhoz, hogy az 1648-ban kirobbanó felkelés sikerrel járjon, vagyis önálló ukrán államot teremtsenek meg, feltétlenül*

⁵ A 20. század második felében az Ukrajnával szomszédos államokban is – Lengyelországban 300 ezer, Csehszlovákiában 60 ezer, Romániában 40 ezer – nagy számban éltek ukránok. Ennél is jelentősebb méretet öltött a nyugati emigráció: Kanadában mintegy 700 ezren találtak új hazát, az USA-ban 1 millióan telepedtek le, ezenkívül Ausztrália, Brazília és más államok is befogadtak ukrán emigránsokat és kivándorlókat.

⁶ Az ukrán emigráció egyik jelentős kulturális központjává a kanadai Toronto városa vált, ahol sorra jelentek meg a tudományos témájú publikációk.

szükség volt egy kiemelkedő tehetségű, karizmatikus vezetőre, vagyis Bogdan Hmelnyickijre (Subtelny 2009: 125). A kanadai ukrán emigráció másik kiemelkedő alakjának számít F. E. Sysyn (1995: 8–9), aki szerint a Bogdan Hmelnyickij által kormányzott „Kozák-Ukrajna” mintegy „állam az államban” funkcióját gyakorolta a lengyel–litván, majd az orosz államon belül is, a hetman mintegy szuverén uralkodóként teljhatalommal rendelkezett. Az ukrán emigrációs historiográfiában meglehetősen egységes kép körvonalazódik számunkra: valamennyi szerző egyetért abban, hogy az ún. „Kozák-Ukrajna” az önálló állami lét minden jellemvonását magán viselte, amelyeket 1654 után is megőriztek az ukránok és Bogdan Hmelnyickij szuverén kormányzása csak nagyon laza kapcsolatrendszerrel tett lehetővé Oroszország és Ukrajna között.

1991-től kezdve az ukrán nemzetkép-teremtő folyamatban kiemelkedő fontossággal bírt a jelenkori ukrán politika számára „felhasználható” történelmi narratívák megfogalmazása, amelynek során a nemzetállami önállóság folyamatos hangsúlyozása érzelmi és politikai töltetet nyert (Glatz 2001), egyúttal mintegy legitimálva a fiatal ukrán állam mibenlétét. A hivatalos történelmi narratíva a mai Ukrajnát a középkori Kijevi Rusz és a 17. századi – Bogdan Hmelnyickij által létrehozott – kozák állam jogfolytonos utódjának tekinti (Jekelcsik 2014: 21). A jelenkori ukrán történészek megkülönböztetett figyelmet szentelnek történelmük „legitimizálásának”, amely törekvésük középpontjában annak bizonyítása áll, hogy már korábban is létezett önálló ukrán állam.⁷ Az ukrán historiográfia kiemelkedő személyiségei – pl. V. M. Horobec (Горобець 1995: 14–28), V. A. Szmolij, V. Sz. Sztjerpankov (Смолий–Степанков 1997: 101–102), V. Scserbak, T. V. Csuhib (Чухліб 2009: 77), N. Jakovenko (Яковенко 2009: 356–357) – szerint az orosz illetve szovjet történetírásnak megalapozatlan az a nézete, hogy miután 1654-ben Ukrajna a hetman javaslatára „újraegyesült” (Гебей 2005: 114) Oroszországgal, annak alávetettje lett. A hetman politikai tevékenységét méltatva kiemelik, hogy 1654–1657 között Hmelnyickijnek sikerült egyesítenie az összes „etnoukrán” területet önálló ukrán államba és Ukrajna a hetmansága alatt gyakorlatilag nem egyesült egy államban Moszkvával, hanem a kozák vezető hatalma alatt sikerült megőriznie a függetlenségét. Ukrajna jogi státuszát 1654-től kezdve úgy ítélik meg,

⁷ Meggyőződésük szerint ez alatt nemcsak az 1917–1920 között fennálló Ukrán Népköztársaságra kell gondolnunk, hanem az 1648–1654. évi mozgalom eredményeképpen kifomálódott Hetmanátusra is.

hogy a perejaszlavi egyezmény valójában egy olyan konföderatív állam alapjait teremtette meg, amelyen belül a tagállamok – Oroszország és Ukrajna – esetében szuverén államok tartós, ugyanakkor laza szövetségéről kell beszélni, amelyek megőrizték a teljes függetlenségüket.

2. Ivan Mazepa alakja a historiográfiában

1708. október 26-án az Oroszország részét képező Ukrán Hetmanátus választott vezetője, Ivan Mazepa hetman csatlakozott az Oroszország ellen támadni készülő XII. Károly svéd királyhoz (Павленко 2007: 820). A hetman akkor szánta el magát a döntő lépésre, amikor I. Péter megtagadta a kozákoktól a svéd invázió elleni katonai segítségnyújtást arra hivatkozva, hogy „nemhogy 10 ezer, de 10 embert sem tud nélkülözni...”, majd azt válaszolta, hogy „védjük magukat, ahogyan tudják” (Orlik: 14). A felbőszített I. Péter számára a „új Júdásnak” titulált kozák vezető átállása az elenséghez az árulás tipikus esetének számított (Письма: 253), miközben a hetman mindvégig makacsul állította, hogy ő a helyes utat választotta annak érdekében, hogy „szülőföldje sem orosz, sem svéd részről ne pusztuljon el...” (Orlik: 8). Tekintettel arra, hogy az 1654. évi *Márciusi cikkelyek* (Воссоединение: 560–570) nem rendelkeztek Ukrajna hivatalos státuszáról Oroszország keretein belül, mindkét fél másként értelmezte a köztük fennálló kapcsolatrendszer. Az ukrán vezetők a Romanov-uralkodók széleskörű jogokkal és privilégiumokkal rendelkező vazallusainak tekintették magukat, míg Moszkva kezdettől fogva alávetett tartományként kezelte a *Zaporozsjei Hadat*.⁸ Az orosz uralkodók az állami szolgálatban álló kozákok jogait és privilégiumait komoly korlátnak tekintették a cári centralizációs törekvések útjában, ezért minden lehetséges alkalmat megragadtak a Hetmanátus autonómiájának korlátozása érdekében.

Orosz–szovjet és ukrán történészek generációi (Dorosenko 1933; Krupnytsky 1955; Уманец 1897: 455; Лазаревский 1898; Шутой 1950; Касименко 1953: 310–311; Костомаров 1992: 787–822) vitatták Ivan Mazepa történeti szerepének, illetve „árulásának” a kérdését. A historiográfiában hosszú ideig a hetman átállását elítélő nézetek kerültek előtérbe, amelyekben belül kétféle érv körvonalazódott a 19. század végéig. Az első (Соловьев 1962: 615) az „egy és oszthatatlan Oroszország” elvére alapozva

⁸ Az autonóm Ukrajna hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő, szabadon választott hetman irányítása alatt álló Zaporozsjei Had lett, amely formula egyszerre jelölte a cár szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és az államszervezetet is.

hangsúlyozta, hogy mivel *a hetman ezen lépése az orosz állam biztonságát fenyegette, ezért szükségképpen árulásnak tekinthető*. Ezen elméletet jól példázza az orosz nagyhatalmi érdekeket képviselő D. N. Bantis-Kamenszkij (Бантыш-Каменский 1903b: 343) műve, aki Mazepa egész kormányzását elítéli és legfőbb negatív tulajdonságaként a mérhetetlen becsvágyát emelte ki. A szerző szerint Mazepa az egész hetmanságát arra használta fel, hogy a Hetmanátust elszakítsa Oroszországtól, de a „kisorosz” nép átlátott a kozák vezető kétszínűségén és gyűlölték őt (uo., 373–390), amivel elsődlegesen magyarázható szerinte a „kiugrási” kísérlet sikertelensége. *Az ukrán hetman cselekedeteit bíráló másik nézet* (Лазаревский 1898) szerint *Mazepát elsősorban saját önző és a kozák elit érdekei irányították, miközben saját népét elárulta*. Ezt az elméletet legszemléletesebben a 19. századi ukrán történetírás egyik vezető történészének, N. I. Kosztomarovnak a művein keresztül lehet illusztrálni (Косцюмов 1992: 787–822). A történetíró részben a védelmébe veszi a kozák vezetőt, aki 1708-ig többször is tanúbizonyosságot tett a cárral szembeni lojalitásáról, de XII. Károly Ukrajna elleni támadása választás elé állította a hetmant, és végül a sztarsina nyomásának engedve döntött az átállásról, de nem lehetett biztos benne, hogy a helyes utat választotta. Kosztomarov szerint *a hetman átállását svéd oldalra nem az oroszok iránti ellenszenv motiválta, hanem hazájának a politikai függetlenség iránti vágya*.

A szovjet történetírás (Krupnytsky 1955) a két korábbi elmélet szintézisének alapult, arra a meggyőződésre helyezve a hangsúlyt, hogy *az orosz és ukrán nép együttélése egy egységes államban mindig is a két nép érdekeit szolgálta*, ugyanakkor Mazepa tette az egységes orosz állammal szembeni bűntettként értékelhető. A szovjet kormányzat az egységet jelképező történelmi hősokeket kedvelte, így *az ukrán önállósulási tendenciákat szimbolizáló Ivan Mazepa kutatása háttérbe szorult*. *Az 1917–1941 közötti időszakban az ukrán történelmi személyiségek közül egyedül Bogdan Hmelnyickij alakja volt elfogadható a szovjet történetírás számára, aki a hivatalos megítélés szerint következetesen képviselte az orosz–ukrán egyesítési törekvéseket és – a többi hetmantól eltérően – végig hűen szolgálta Oroszországot*. *Az 1941–1945 közötti periódus némi enyhülést hozott Moszkva „oroszosítási” törekvéseiben, de a háború befejezése után sem változott meg Mazepa megítélése és inkább az Északi háborúnak az orosz történelemben betöltött jelentőségével foglalkoztak, mint a hetman személyével, és elsősorban az adott történelmi korszakról próbáltak átfogó képet adni*.

Külön figyelmet érdemel ebből az időszakból V. E. Sutoj (Шутой 1958: 154–190) műve, aki szerint *Mazepa neve valójában egyet jelent az árulással* és annak 20 éves kormányzását kizárólag intrikák, provokációk és csel-szövések sorozataként jellemzi. Az 1953-ban Kijevben megjelent *Ukrajna történetében* (Касименко 1953: 310–311) tovább sokasodnak a Mazepa ellen felhozott vádak: a könyv szerzői szerint *Mazepa Oroszország bukását akarta elérni az Északi háborúban, ugyanis megdönthetetlen történelmi bizonyítékok támasztják alá, hogy kezdettől fogva lengyel ügynökként tevékenykedett*. Ez a Mazepa személyére vonatkoztatva hivatalosnak is tekinthető negatív megközelítés általánosan jellemzi a szovjet historiográfiát, esetleg egyes szerzőknél (Тарле 1958: 198; Шутой 1958: 254) más-más oldalról közelítik meg az általuk tényként kezelt árulás cselekedetét.

Mazepa „védői” viszonylag későn jelentek meg a historiográfiában: a 19. század második felében az ukrán „nemzeti öntudatra ébredés” egyik velejárója lett a hetman alakjának új megvilágításba helyezése. Az ukrán „nemzeti történetírás atyjának”, M. Hruszevszkijnek és követőinek (Уманец 1897: 455) a műveiben körvonalazódott először az a feltételezés, hogy az ukrán nemzeti öntudat már Mazepa idejében is létezett, sőt éppen ez volt az az érzés, amely a hetman cselekedeteit elsősorban motiválta. Az 1930–40-es évektől az emigrációba kényszerült ukrán történetírók feladatuknak érezték, hogy hangot adjanak a szovjet historiográfián belül kialakult Mazepa-képpel szembeni ellenérzésüknek. D. Dorosenko (1933) tanulmánya kiválóan illusztrálja a kozák vezetőhöz kapcsolódó ukrán nemzeti érzelmeket. A szerző hangsúlyozottan emeli ki azon meggyőződését, hogy az *Északi háború idején a hetman hazafias kötelezettségei kerültek előtérbe és kénytelen volt felülbírálni az orosz kormányzat felé addig megnyilvánuló lojális politikáját. Dorosenko érvelésében Mazepa csupán a kedvező alkalmat használta ki a függetlenség kivívására. A kozák vezető Ukrajna megóvása érdekében csatlakozott a legyőzhetetlennek hitt svéd királyhoz, de a hetman ezen lépését valójában a kényszer szülte, nem pedig szabadon választotta ezt az utat, emeli ki Dorosenko (uo., 64)*. Az ukrán történész az „árulás” helyett következetesen az „átállás” kifejezést használva védelmébe veszi a kozák vezetőt. Az ukrán emigráció történetírásának másik képviselője, P. Fedenko (I. 1959–1960) szerint az átállás – amelynek a lehetőségét és az arról folytatott tárgyalásokat a hetman még a közvetlen környezetében is titokban tartotta – teljesen váratlanul következett

be, még maga Mazepa sem számított arra, hogy olyan gyorsan kell döntenie, amikor XII. Károly Ukrajna felé fordult.

A jelenkori ukrán historiográfiában jóval árnyaltabb kép bontakozott ki Mazepa történeti szerepére vonatkoztatva, alapvetően pozitív jelzővel ítélik meg a hetman tettét és több szempontból is megpróbálják felmenteni az „árulás” bűne alól. A legáltalánosabb nézet szerint Mazepa valójában senkit sem árult el, ugyanis amikor a svédek betörték Ukrajnába és a hetman senkitől sem kapott segítséget, hazája megmentése érdekében kénytelen volt „megadni” magát az erősebbnek vélt XII. Károlynak (Шевчук–Тараненко 1999: 131–132). Azon vélemény is körvonalazódik az 1991 után megjelent ukrán művekben (Смолий–Степанков 1997: 205–223; Сущинський 1998: 495–513; Павленко 2003: 380–402), hogy egy olyan ukrán hazafi, mint Ivan Mazepa, valójában nem is lehetett hű az orosz önkényuralmi rendszerhez és hosszú évekig tartó kormányzását az a cél vezérelte, hogy titokban megfelelő feltételeket teremtsen az önálló ukrán államiság számára. Egyes ukrán történészek Mazepa védelmében azzal érvelnek, hogy a hetman nem áruló volt, hanem lázadó, ugyanis Ukrajna felszabadítása érdekében egy újabb felkelést, egy második forradalmat akart kirobbantani, de ez alkalommal nem a lengyel, hanem az orosz elnyomók ellen (Чухліб 2008: 263). Megfogalmazódott továbbá olyan nézet is a jelenkori ukrán historiográfiában, hogy mivel Mazepa Ukrajna függetlenségért harcolt, ezért egy szabadságharcos nem lehet áruló! Jóllehet Mazepa elárulta az orosz cárt, de ezt az ukrán nép nevében tette, és mivel a svéd uralkodóknak nem voltak területi igényei Ukrajna felé, ez garanciát nyújtott ahhoz, hogy az ukrán állam fejlődni és erősödni tudjon a saját etnikai határain belül (Сєргійчук 1992: 65–70). Egy másik ukrán nézet szerint valójában a cár és a hetman közötti személyes konfliktus vezetett az „áruláshoz”, ugyanis I. Péter nyíltan fellépett a Hetmanátus autonómiája ellen. A cár gyűlölte Ukrajnát, ezzel készítette Mazepát az „árulásra”, ráadásul azért, hogy 1708-ban a cár nem nyújtott katonai segítséget a hetmannak, megszegte az 1654-es alapszerződést, ezáltal a hetman felszabadult az orosz uralkodónak tett eskü alól (Калинчук 2011).

Az orosz historiográfia a mai napig is szinte egységesen azt a nézetet vallja, hogy *Mazepa nemcsak I. Pétert és Oroszországot árulta el, hanem a pravoszláv egyházat is*, amikor a lutheránus svédekkel és a katolikus lengyelekkel szövetséget kötött, ráadásul saját népét is elárulta az ukrán függetlenség kivívásának látszatával (І. Ставицкий). Elsősorban az I. Péter ural-

kodását elemző művekben (Брикнер 2002: 435–445; Анисимов 2009: 143) olvashatunk érintőlegesen a hetman cselekedetének bűnös mivoltáról, miközben a Mazepa hetmanságát feldolgozó művek száma továbbra is elenyészőnek értékelhető (Чудинов 2003; Артамонов–Кочегаров–Курыкин 2008: 4–110). Egységesnek tekinthetők ezek a munkák abban a kérdésben, hogy továbbra is árulónak tartják a hetmant, de részletesen felsorolják azokat az okokat, amelyek erre a lépésre készítették a kozák vezetők. Ezen motiváló tényezők között első helyen emelik ki az ukrán autonómia ellen irányuló cár központosító törekvéseit, ami alapján részben megértik Mazepa tettét, de ettől függetlenül árulónak nevezik. Szintén nem számít új elemnek, hogy ismét előtérbe kerül a hetman „hitehagyása” (Сазонова 2006), az ortodox vallás elleni árulása. Megállapíthatjuk tehát, hogy *a jelenkori orosz historiográfiában Mazepa cselekedetének megítélésével kapcsolatban a 18–20. századi orosz történetírás metamorfózisának lehetünk a tanúi.*

A Mazepát továbbra is „árulónak” beállított „hivatalos” orosz állásponttól némileg eltérő véleményt képvisel a Szentpétervári Egyetem professzora, T. G. Tairova-Jakovleva. A történész a műveiben arra törekszik, hogy félretéve az évszázados orosz–ukrán ellenségeskedést, objektív képet fessen a hetmanról (Яковлева 2003), akit az orosz historiográfia az „árulás”, az ukrán pedig a „függetlenség” szimbólumának tekint. Tairova-Jakovleva szerint valójában nem is Mazepa „árulásán” kell csodálkozni, hanem azon, hogy – eltérően több elődjétől – olyan sokáig kitartott I. Péter mellett (uo., 49). Teljesen új elméletként fogalmazódik meg a szerző részéről, hogy a hetman megnövekedett hatalmára féltékeny és egyre ellenségesbé váló kozák sztarsina miatt vált elsősorban Mazepa számára létfontosságúvá a cár támogatása. Ugyanakkor a zavaros körülmények során trónra került fiatal I. Péter cárnak is jól jött a tapasztalt és intelligens hetman jóindulata, így szinte *kölcsönös egymásrautaltság és személyes jó kapcsolat alakult ki közöttük.* Tairova-Jakovleva egyetért azon ukrán nézetekkel, hogy I. Péter nyíltan a Zaporozsjei Had autonómiájának a likvidálására tört és a cár XII. Károly támadásakor 1708-ban egy hű vazallusa katonai segítségkérését utasította el. Az orosz történész mintegy felmenti a hetmant azzal a megállapításával, hogy az átállása – nem is az „árulás” kifejezést használja – gyakorlatilag semmilyen negatív következménnyel nem járt Oroszországra nézve. Éppen ellenkezőleg, valójában a kozák vezető végeredményben elévülhetetlen szolgálatot tett Oroszországnak és személyesen a cárnak azáltal, hogy – akaratán kívül ugyan, de – legális ürügyet

szolgáltató Péter számára az ukrán autonómia korlátozására és egyben lehetővé tette az Orosz Birodalom sikeres kiformálódását (Тайрова-Яковлева 2001: 525). A hetman legnagyobb tragédiájának azt tartja a szerző, hogy valójában nem volt választása, Ukrajna előbb vagy utóbb, de arra volt predesztinálva, hogy teljesen beintegrálódjon az orosz államba.

A jelenkori ukrán történetíráshoz hasonlóan az ukrainai politikai vezetés számára is nemzeti hősnek számít Ivan Mazepa, akiről 2009-ben Viktor Juscsenko elnök úgy nyilatkozott, hogy *történelmi igazságot kell szolgáltatni Mazepa számára, hiszen szó sem volt semmiféle árulásról, a hetmant „bölcshetmannek, Ukrajna megalapítójának nevezte, és szerinte orosz részről azért bélyegezték meg a kozák vezető nevét, hogy megsemmisítsék az ukrán függetlenség eszméjét* (I. Мазепа-а). 2017. március 20-án hasonlóképpen emlékezett meg Mazepa születésnapjáról Petro Porosenko elnök, aki a hetmant az Oroszország elleni ukrán ellenállás és a függetlenség szimbólumának tekint, nem pedig árulónak (I. Мазепа-б).

3. Összegzés

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy jóllehet Bogdan Hmelnyickij alakjának és politikai törekvéseinek a megítélése folyamatosan változott az évszázadok során, de – nagyon kevés kivételtől eltekintve – *mind az ukrán, mind az orosz-szovjet historiográfiában egységesen pozitív kép bontakozott ki a történelmi szerepével kapcsolatban*. A 17. század közepétől napjainkig az ukrán történetírásban egyaránt pozitív jelzőkkel ruházták fel a hetman személyiségét – „ukrán Mózes”, „Isten küldötte”, „népi és nemzeti hős”, „kiemelkedő tehetségű, karizmatikus vezető” –, aki megeremtette a lehetőségét egy autonóm, illetve szuverén ukrán állam létrehozásának. Az orosz-szovjet historiográfia abból a meggyőződésből kiindulva, hogy Ukrajna valójában kezdettől fogva predesztinálva volt az „orosz útra”, amit a kozák hetman is – kénytelen-kelletlen ugyan, de – felismert, szintén kiemelt helyen kezelte a hetman alakját. Annak ellenére, hogy a történelmi múlt ábrázolása az orosz-ukrán viszonyban ellentmondásosnak tekinthető a jelenkori „keleti” és a nyugati” ukrán történetírásban, *Bogdan Hmelnyickij azon kevés történelmi alakok közé tartozik, aki legitim személyisége mind a „nacionalista”, mind a „szovjet” típusú ukrán identitásnak.*⁹

⁹ A nemzeti történelem értelmezése jelentősen megosztja az ukránokat. Az évszázadokon keresztül szoros orosz kötődésű kelet-ukránok körében a történelmi emlékezet orosz, illetve szovjet változata alakult ki: történelmüket az orosz történelem részének te-

Közel sem alakult ki ilyen egységes kép a történetírásban Ivan Mazepa történelmi szerepét illetően. Az 1991 utáni ukrán historiográfiában alapvetően a Hruszevszkij nevével „fémjelzett” „nemzeti” és az ukrán emigráció történetírói iskolája „reneszánszának” lehetünk tanúi. Ugyanakkor a *Mazepa mint az „árulás szimbóluma” mítosz a 18–20. századi orosz és a szovjet historiográfiából gyakorlatilag „átvándorolt” a jelenkori orosz történetírásba*, ahol továbbra is a kevésbé preferált kutatási témák közé tartozik.

A két kiemelkedő hetman mai hivatalos megítélése abban némileg különbözik, hogy míg Leonyid Kravcsuk ukrán elnök már 1993-ban rendeletben írta elő, hogy méltóképpen emlékezzenek meg Bogdan Hmelnickij születésének 400. évfordulójáról, addig Ivan Mazepa születésnapját 2009. március 20-án ünnepelték meg először állami szinten Ukrajnában.

IRODALOM

- Dorosenko, D. 1933, Hetman Mazepa – Sein Leben und Wirken. *Zeitschrift zur Osteuropäische Geschichte* № 7. Berlin, 51–73.
- Fedenko, P. 1959–1960, „Istorya Russov” and the Treaty of Perejaslav. *Ukrainian Review*, 6–18.
- Glatz, F. 2001, Regionális történetszemlélet Közép-Kelet Európában. *História* № 5–6, 58–59.
- Jekelcsik, Sz. 2014, *Ukrajna története: Egy modern nemzet születése*. Budapest: Kairosz.
- Krupnytsky, B. 1954, Treaty of Perejaslav and the political orientation of Bohdan Khmelnytsky. *Ukrainian Quarterly* № 10, 32–40.
- Krupnytsky, B. 1955, Bohdan Khmelnytsky and Soviet Historiography. *Ukrainian Review*, 26–30.
- Mazepa – <<https://lenta.ru/news/2017/03/20/mazepa/>>
- Ohloblin, O. 1954, The Perejaslav Treaty and Eastern Europe. *Ukrainian Quarterly* № 10, 41–50.
- Okinshevich, L. 1978, *Ukrainian society and government 1648–1781*. München: Cicero.
- Orlik – *Orlik to Stefan Javorskyi*. 1 June 1721. St. Petersburg, 1897.
- Subtelny, O. 2009, *Ukraine: A history*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 4th ed.

kintik, elutasítják nemzeti históriájuk oroszellenes irányultságát. Nyugat-Ukrajnában pedig, ahol a lengyel és osztrák kötelékben a keleti régiókhoz képest „fejlettebb” nemzet-tudat formálódott ki, és amely területeket a Szovjetunió csak 1945-ben tudta megszerezni, az oroszról független és önálló ukrántörténelem-kép alakult ki.

- Sysyn, F. E. 1995, War der Chmelnyzkyj-Aufstand eine Revolution? In: *Jahrbuch für Osteuropäische Forschung*. Wiesbaden.
- Szereda, V. 2007, Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. *Regio: Kisebbség, Politika, Társadalom* № 3, 47–68.
- Szoloviev, Sz. 1895, *Oroszország története*. Ungvár: Lévai Mór.
- Анисимов, Е.В. 2009, *Петр Великий: личность и реформы*. Санкт-Петербург: Питер.
- Артамонов, В.А. – Кочегаров, К.А. – Курукин, И.В. 2008, *Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708: Образы и трагедия гетмана Мазепы*. Санкт-Петербург: Общество памяти игумении Таисии.
- Бантыш-Каменский, Д.Н. 1903а, *История Малой России*. Москва.
- Бантыш-Каменский, Д.Н. 1903б, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства: В 3-х частях*. Киев: Тип. И.И. Чоколова.
- Брикнер, А.Г. 2002, *История Петра Великого*. Москва: АСТ.
- Воссоединение – *Воссоединение Украины с Россией* > *Документы и материалы в трех томах, т. 3*. Москва: АН СССР, 1954.
- Гебеи, Ш. 2005, Оценка “эпохи Хмельницкого” (Хмельниччини) в постсоветской украинской историографии. В: Szvák, Gy. (szerk.), *Новые направления и результаты в международных исследованиях по русистике / New directions and results in international Russistics*. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet, 105–116.
- Голобуцкий, В.А. 1954а, *Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа*. Москва: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР.
- Голобуцкий, В.А. 1954б, *Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого*. Москва.
- Голобуцкий, В.А. 1962, *Дипломатическая история освободительной войны 1648–1654 гг.* Киев: Государственное издательство политической литературы УССР.
- Горобець, В.М. 1995, *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.* Київ: НАН України, Інститут історії України.
- Грабянка, Г. 1854, *Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского, з поляки*. Киев, 1854.
- Грушевский, М.С. 1931, *История Украины-Руси, т. 9, ч. 2*. Киев.
- История – *История русов или Малой России*. Сочинение Гергия Кониского, архиепископа Белоруссаго. Москва: Университетская Типография, 1846.
- История Укр. – Кондуфов, Ю.Ю. (гл. ред.), *История Украинской ССР, т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII – XVIII вв.)*. Киев: Наукова думка, 1983.
- Калинчук, К. 2011, *Хто хравив гетьмана Мазепу?* – <<http://tyzhden.ua/History/17190>>
- Касименко, А.К. (ред.) 1953, *История Украинской ССР*. Киев: АН СССР.
- Ключевский, В.О. 1957, *Курс русской истории, т. 3*. Москва: Государственное издательство политической литературы.

- Костомаров, Н.И. 1883, *Историческая монография Богдана Хмельницкого, т. 3*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича.
- Костомаров, Н.И. 1992, *Мазепа*. Москва: Республика.
- Крипякевич, И.П. 1954, *Богдан Хмельницкий*. Киев: АНУ РСР.
- Кулиш, П.А. 1887–1889, *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654), т. 1–3*. Москва: Университетская Типография.
- Кучма, Л. 1995, *Поки сонце в небі сяє, тебе не забудуть: Из доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах 20 грудня 1995 року з нагоди 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького*. Житомирщина, (26 грудня), 1–3.
- Лазаревский, А.М. 1898, Заметки о Мазепе. *Киевская Старина* № 3, 131–167.
- Летопись – *Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти: Доведена продолжателем до 1734 года* [Авт. предисл. П.А. Кулеш – О. Бодянский], Москва: Университетская Типография, 1878.
- Мазепа-а – *Ни о какой измене Мазепы не может быть и речи – президент Украины* <<http://interfax.com.ua/news/general/10390.html>>
- Мазепа-б – *Порошенко объявил Мазепу символом украинского сопротивления России* – <<https://lenta.ru/news/2017/03/20/mazepa/>>
- Маркевич, А.Н. 1842, *История Малороссии, т. 1*. Москва: Тип. Августа Семена.
- Осипов, К.О. 1948, *Богдан Хмельницкий*. Москва: Молодая гвардия.
- Павленко, С.О. 2003, *Иван Мазепа*. Київ: ВД “Альтернативи”.
- Павленко, С.О. (упоряд.) 2007, *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: ВД “Киево-Могилянська академія”.
- Письма – Андреева, А.И. (ред.), *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Москва–Ленинград: АН, 1948, VIII (июль–декабрь 1708).
- Сазонова, Л. 2006, Панегиристы о гетмане Иване Мазепе. *Литературная культура России: Раннее новое время*. Москва, 483–518.
- Сергійчук, В.І. 1992, *Кого зрадив гетьман Мазепа*. Київ: МП “Фотовідеосерві”.
- Смолій, В.А. – Степанков, В.С. 1997, *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації*. Київ: ВД “Альтернативи”.
- Соловьев, С. 1962, *История России с древнейших времен*. Москва: Соцэкгиз.
- Ставицкий, А., *Основные трактовки “измены” Мазепы в современной историографии в контексте ее мифологизации*. – <<http://grafskaya.com/?p=7960>>
- Сушинський, В.І. 1998, *Козацькі вожди України*. Одесса: ВМВ.
- Таирова-Яковлева, Т.Г. 2001, *Иван Мазепа и Российская империя: История “предательства”*. Москва: Центр-полиграфия Тверь.
- Тарле, Е. 1958, *Северная война и шведское нашествие на Россию*. Москва: АН СССР.
- Уманец, Ф.М. 1897, *Хетман Мазепа: Историческая монография*. Санкт-Петербург: Меркушева.
- Чудинов, А.В. 2003, Иван Мазепа. В: *Актуальные проблемы всеобщей истории: Межвузовский сборник научных статей, вып. 2*. Москва, 137–145.
- Чухліб, Т. 2008, *Шлях до Полтави: Україна і Росія з доби гетьмана Мазепи*. Київ: Інформаційно-аналітична агенція Наш час.

- Чухліб, Т. 2009, *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Київ: Вид-во імені Олени Теліги.
- Шевчук, В.П. – Тараненко, М.Г. 1999, *Історія української державности.* Київ: Либідь.
- Шутой, В.Е. 1950, Измена Мазепы. *Исторические Записки* 31. Москва, 151–193.
- Шутой, В.Е. 1958, *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII.* Москва: Соцэкгиз.
- Яковенко, Н.Н. 2009, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Київ: Критика.
- Яковлева, Т.Г. 2003, Мазепа – гетман: в поисках исторической объективности. *Новая и новейшая история* № 4 (июль–август), 45–63.